

Põrkuvad „ilmamaad“ 17. sajandi Liivimaal

Ulrike Plath, Kaarel Vanamölder

Teesid: Johannes Gutsclaffi 1644. aastal ilmunud teos „Lühike teade ja õpetus“ ja selles sisalduv „pikse palve“ kuuluvad Eesti varauusaegsete tüvitekstide hulka. Lugeses seda keskkonnahumanitaaria vaatenurgast, saavad ilmsiks seni tähelepanuta jäänud kliimajaaloolised kihistused ja seosed. Artikkel väidab, et „Lühike teade ja õpetus“ on üks varasemaid siinmail ilmunud teoloogilisi käsitlusi ekstreemsetest ilmastikutingimustest 17. sajandil. Raamatus on kirjeldatud esimest teadaolevat ilmastikutingimustest põhjustatud mässu Balti ajaloos. Artikkel pakub seega esimesi tõlgendusi Balti nn „ilmamaade“ sügavamatest kihtidest ning analüüsib „kliimamässu“ tekkimise probleeme, kasutades selleks keskkonnahumanitaaria ja kliimajaaloo metoodikat.

Võtmesõnad: varauusaeg, religioosne kirjandus, kliima, mäss, ilm

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22101>

Sissejuhatus

Kliimamuutuste tajumisega kaasnev kliimaaktivism on 21. sajandil silmatorkav nähtus. See aga ei tähenda, et varasematel aegadel oleks kliima muutumine või hälbend ilmastikus jäänud tähelepanuta. Arvestades tollase ühiskonna märksa suuremat sõltuvust loodusest ja keskkonnast, võiksime eeldada pigem vastupidist (Bernd-Brinkmann 2000). Võib muidugi ka väita, et ühiskonna seos ilmaga ei ole ajas kuigivõrd muutunud, küll aga on see 19. ja 20. sajandil ehk kliimaatilisel soodsal moderniseerumise ajastul ununenud. Sellist eksistentsiaalset, suhteliselt muutumatut seost kliima, maastiku ja kultuuri vahel rõhutab Briti kultuuriantropoloogia suurkuju Tim Ingold (2010, 121), kasutades terminit *weather-world* – ehk konkreetne paik, milles areneb meie kultuuriline mõtlemine. Tema järgedes on saksa-rootsi teoloog ja religiooniuurija Sigurd Bergmann täheldanud, et me kõik elame „ilmamaal“ (*weather land*), mis paigutub suuremasse „maa-ilma“ (*weather-world*) (Bergmann 2021, 1, 8). Analüüsides eri religioone, jõuab ta üllatavale järeldusele: kuna religioonid mäletavad varem aset leidnud kõikumisi (nt suur veeuputus piiblis) ning võivad ühiskonna säästmiseks arendada rituaale, mis aitavad muutuva olukorraga kohaneda, võib neis näha jõudu saada hakkama kliimakõikumistega (71). Keskmise normaalsuse tajumiseks ja mäletamiseks on inimgeograafia professori Mike Hulme'i sõnutsi vaja kliimat vaadelda ka kui kultuurilist, mitte ainult kui meteoroloogilist nähtust (Hulme 2015, 3). Võttes seost kliima ja kultuuri vahel tõsiselt, on võimalik näha selgemini ka kliimamuutustega kaasnevaid väljakut-

---

Artikli valmimist on toetanud PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

seid kultuurile ja ühiskondlikule korrale (Meisch ja Hofer 2018, 11; Ingold 2010, 122). Ilm võib seega olla suhete peegel ning ühiskonna „moraalne baromeeter“, millega saab mõõta peale inimeste ja jumala vaheliste suhete seisu ka inimestevahelisi pingeid (Bergmann 2021, 71–74). Sellises interpretatsioonis mängib ilm religioosmes mõtlemises peaaegu sama suurt rolli nagu sekulaarses teaduses mõõteriistad (Trepp 2010). Kuna ilmanähtused on laetud mitmesuguste ühiskondlike ja religioossete tähendustega, võivad kliimaatilisel ekstreemsetel aegadel tekkida plahvatuslikud konfliktid, mis näitavad eri ühiskonnakihtide vahel olevat asünkroonsust ja pinget (Jakubowski-Tiessen ja Lehmann 2003, 12). Konflikte ilma ja kliima ümber võib seega pidada kliimaatilistelt keerulistelt aegadel vältimatuks.

Kas iga konflikti saab aga nimetada liikumiseks ning kas 17. sajandi kliimaga seotud rahutusi saab võrrelda 20. sajandi nähtustega? Keskkonnaliikumisi on defineeritud seni kui nähtusi, millel on ebaselged sisulised piirjooned.¹ Keskkonnaliikumiste algust ei ole täpselt määratletud, kuid see ulatub tagasi vähemalt 19. sajandisse (Grasso ja Giugni 2022, 2–3). 17. sajandil kliimaga seostatavaid rahutusi on võrreldud mitmel poolel 21. sajandi fenomeniga (Parker 2014), kuid sageli on põhifookus olnud pigem võimude tegutsemisel, mis reageeris keeluseaduste ja mõningate inimeste süstemaatilise tagasikiusamisega (Behringer 2010). Siinses artiklis interpreteerime Johannes Gutsblaffi (?–1657) 1644. aastast pärit teost „Lühike teade ja õpetus väärtalt pühaks peetud Võhandu jõest Liivimaal“ („Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand“) kui üht esimest ja olulisemat dokumenti varasemast teadaolevast ilmastikunähtustest põhjustatud vastuhakust ja õpetatud arutelust ilma tekke üle. Teos on seega üks väärtuslik näide sellest, kuidas ilm muutus 17. sajandi algul teoloogilises diskursis nn „moraalseks baromeetrik“. Samas pakub see ka põhjaliku ühiskondliku analüüsi vastuhaku põhjustest ja on olemas võrdlusmaterjaliks hilisemate keskkonnaliikumiste jaoks, millest on erinumbris juttu.

Kirjandusteaduses on viimasel ajal järjest rohkem tähelepanu pööranud kliimauuringutele ehk küsimusele, kuidas ilm ja kliima on kirjanduses representeeritud. 2015. aastal andis kirjandusteadlane Alexandra Harris välja raamatu nimega „Weatherland“ („Ilmamaa“), milles ta uurib inglise kirjanduse seoseid ilmaga läbi sajandite, alustades 8. ja 9. sajandiga (Harris 2015). 2019. aastal on Oliver Grill lisanud põhjaliku analüüsi saksa 19. sajandi kirjanduse ilmakäsitlustest (Grill 2019). Vähesed tööd on tegelenud spetsiifilisemalt varauusaja kirjandusega. Saksa üldise ja võrdleva kirjandusteaduse professor Johannes Ungelenk on kirjutanud võrdleva uuringu ilma kontseptsioonist 17.–19. sajandil, võttes 17. sajandi uurimisel aluseks Shakespeare'i näidendid „Torm“ ning „Kuningas Lear“ (Ungelenk 2018). Selge fookusega religioossele kirja-

1 Vaata siinse erinumbri sissejuhatust.

kultuurile ja filosoofiale varauusajal on Stefan Hofer ja Simon Meisch koostanud kogumiku „Extremwetter“ („Ekstreemne ilm“, 2018), mis pakub mitmete äärmuslike ilmanähtuste kaasaegsete kirjelduste analüüsi. Balti kontekstis ootavad võrdlevad kirjanduslikud analüüsid varauusaja ilma representatsiooni kohta alles kirjutamist,² kuid kirjandusteadlaste huvi kliima vastu on ärganud.³ Kultuuriloo perspektiivist on Johannes Gutsblaffi „Lühikest teadet ja õpetust“ nagu ka tema teisi teoseid väga hästi uuritud (Valk 2014; 2015; Kõiv 1997; 1998; 2003; 2006). Vastavalt vaatenurgale on seda interpreteeritud kas saksa kirjasõna raames kui teoloogilist traktaati või eesti rahvakultuuri perspektiivist kui selle üht varaseimat allikat (Laugaste 1963, 43, 296–298). Baltisaksa rahvakultuuri ja religiooni uurivaid töid on järjest rohkem ilmumas ning neid on vaja selleks, et siduda kohaliku rahvausu ja folkloristika ilminguid laiemalt Euroopa ruumiga. Saksa folkloristikas ja kirjandusteaduses uuriti juba sajand tagasi kultuurilisi reaktsioone muutuvale ilmale eri regioonides (Gesemann 1913; Adrian 1944/1945), kusjuures spetsiaalselt tunti huvi „teoloogilis-meteoroloogilise kirjanduse“ vastu, nagu ilmapalved, ilmajutlused ja just varauusaegses protestantlikus kirikus levinud ilmalaulud (Bernd-Brinkmann 2000, 89). Seni vähe uuritud žanris leiame intrigeeriva silla nii katoliikliku ja protestantliku rahvausu kui ka kirjandusteaduse ja teadusajaloo vahel (97–100). Balti kultuuriruumis on ehitanud samasugust silda peamiselt klassikalise filoloogiga ja/või mõttelooga tegelevad uurijad.⁴ Laiem koostöö mitmekeelse Balti kirjakuultuuri kirjeldamise nimel jätkub.

Humanitaaria ja loodusolude koos analüüsimisel Eestis on umbes poole sajandi pikkune ajalugu (Plath jt 2021), ometi ei ole Balti ajaloos Väikese jääaja ilmingutele fenomeni keerukuse ja allikate nappuse tõttu siiani kuigi palju tähelepanu pööratud. Kliimaatilised kõikumised 17. sajandil on jäänud poliitiliste periodiseeringute või näiteks Suure nälja (1695–1697) mõjude seletamise varju. Nii kirjakuultuuris kui ka ajaloos räägime Väikese jääaja asemel pigem varauusajast, mis loob väga erisugustele arenguprotsessidele ühise, ent vaieldava katusmõiste (Behringer 2005). Maunderi miinimumi (1645–1715) ehk päikese aktiivsuse miinimumperioodi asemel räägime Rootsi ajast või Põhjasõjast, sellele eelnenud Spöreri miinimum (1460–1550) on meile tuttav Liivimaa hiliskeskajana. Ajaloo- ja kirjandusteaduses kasutusel olevaid ajaskaalasid ei ole ühildatud loodusteaduses kasutatavatega, vaid käiakse igaüks oma teed. Tundub, et alles kriisihetkedel tekib vajadus lahti lasta distsiplinaarsetest interpreteerimismustritest

2 Liina Lukase initsieeritud Balti kirjakuultuuri sarjas on oodata ka Balti keskkonnaspetsiifilist käsitlust.

3 Siin on näiteks Elle-Mari Talivee ja Ene-Reet Sooviku organiseeritud seminar „Kirjanike ilmavaatest. Seminar ilmast kirjanduses“, mis toimus 21. mail 2021 Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumis.

4 Näiteks Kristi Viiding, Martin Klöcker, Marju Lepajõe, Katre Kaju, Kai Tafenau, Meelis Friedenthal, Aivar Põldvee, Kairit Kaur, Janika Päll, Märtinš Laizāns jt.

ja otsida koostööd. Tõsi, kahjuks ei ole kliimaatilised kõikumised ja inimeste reaktsioonid neile nii üheselt dateeritavad kui sõjad ja muud poliitilised sündmused, mida periodiseerimisel valdavalt kasutatakse. Lisaks ei ole ulatuslikumad kliimaatilised nähtused ja muutused olnud täpselt sünkroonis maakera või isegi tollase Euroopa eri regioonides (Pfister ja Wanner 2021; Stangl ja Foelsche 2021, 2; Neukom jt 2019). Varauusaega kui perioodi transdistsiplinaarselt ümber defineerides räägib Wolfgang Behringer seega „stabiilsuse otsingute ajast“, viidates samaaegselt aset leidnud ühiskondlikele ja kliimaatilistele turbulentsidele (Behringer 2005; Rabb 1975).

Koostöö ajaloolaste ja reaalteadlaste vahel tekkis umbes pool sajandit tagasi seoses võimalustega arvuti abil analüüsida suuri andmehulki ka ajaloolise klimatoloogia raames (Plath jt 2021). Kuid märkimisväärne oli ka koostöö, mis toimus 1980. aastatest alates kvalitatiivselt uurivate humanitaarteaduste vahel Väikese jääaja kultuuriloo alal (Lehmann 1986; Behringer, Lehmann ja Pfister 2005). Mõlemad uurimissuunad on näidanud ilmekalt, kui tähtis on uurida loodusühiskondlikke (*socionatural*) või looduskultuurilisi (*natureculture*)⁵ ilminguid just katastroofide uurimisel (Collet 2019, 13–18) – uurimissuund, mida on rakendatud edukalt 17. sajandi analüüsimiseks (Bankoff 2003). Briti ajaloolase Geoffrey Parkeri käsitluses oli 17. sajandil tegemist globaalse kriisiga, mida tunnistasid ja kogesid kõik ühiskonnad ja kultuurid Euroopast Hiina ja uue maailmani (Parker 2014, 26 jj). Aastatest 1635–1666 on loetletud ainuüksi 49 ülestõusu Euroopas, Ameerikates, Aasias ja Aafrikas (Parker 2014, XXII). Kliimaatilistelt paistab periood silma Euroopas eriti külmade talvedega Inglismaast Transilvaaniani (Stangl ja Foelsche 2021, 2). Kliima tähtsusest 17. sajandi ajaloos on Eestis räägitud pigem möödamilles (Piirimäe 1982, 225; Seppel 2004, 27). Peamine autor Eesti ajaloolise klimatoloogia alal on lisaks Sulev Vahtrele (1970) olnud Andres Tarand, kes puudutab 17. sajandi andmeid siiski põgusalt (Tarand, Jaagus ja Kallis 2013). Tarand ei ole ettevalmistuselt ajaloolane, vaid geograaf. Ilmselt seetõttu ei ole Tarandist ajaloo historiograafiasse jäänud erilist jälge, pealegi on varauusaja osas tema alustatud Eesti kliima andmebaas kannete poolest hõre.

Käesolev artikkel olgu väike lisandus seni tehtud ulatuslikele uurimustele Balti varauusajast. Konkreetsemalt uurime „ilmamaad“ ehk kultuurilisi seoseid kohaliku ilmaga Balti varauusaegses kirjanduses 17. sajandi esimesel poolel, analüüsides keske teosena Gutsloffi „Lühikest teadet ja õpetust“. Pakume teksti lähilugemist kliimaajaloo perspektiivist ning heidame tausta andes pilgu ka ilmaga seotud baltisaksa saksakeelses teoloogilisse diskurssi laiemalt.

---

5 Termin *looduskultuur* on toonud eesti keelde semiootik Timo Maran ingliskeelse *natureculture* tõlkena.

Pikse palve ning Gutsloffi „Lühike teade ja õpetus“ kliimaajaloo kontekstis

Woda Picker / Herja anname palvus kalte sarve kahn ninck nelli Shörre kahn / kündi perrast / külwi perrast / Olje Wasck / terra Kuld. Toucko mujo musto pilwe sure Soh / körken Kondo / laja Lahne pähle. Simmase ilm messi hohk meile kündjalle külwjalle. Põha picken häja meie põldo hüvva ölja allan / ninck hüvva päh otzan / ninck hüvva terri sissen. (Gutsloff 1644, 362–363).⁶

Nõnda kõlab Pikse palve, mida Gutsloff on kuulnud kohalikult talupojalt Vihtla Jürgenilt. Gutsloff oli 1641. aastal Urvastesse kolinud ja seega edaspidi juhtunu vahetu tunnistaja (Kõiv 2005, 4–5). Palve ei ole mitte ainult üks varasemaid kirjapanekuid eesti keelest ja rahvapärimest, vaid avab meie arvates ka siinsete talupoegade tajutud „ilmamaade“ tähendust ekstreemsete ilmastikutingimuste kogemise tulemusel. Võhandu kallastel toimunud talupoegade esimest kliimaga seotud mässu on varem hästi kirjeldatud: Preisimaalt pärit kaupmees Hans Ohm (1597–1665)⁷ kolis 1631. aastal Sõmerpalu mõisa, mille oli saanud kuningas Gustav Adolfilt kingituseks, ning alustas Võhandu jõe kaldale Osula külla vilja- ja saeveski ehitamist. Esimene veski lagunes varsti, kuna tööle võetud saksa veskimeister suri peatselt ning hoone vundament ei olnud saanud piisavalt tugev. 1640. aastal rajas järgmine veskimeister uue veski jõe kaldale veidi teise koha peale. Aasta hiljem hakkasid kohalikud talupojad mõisnikule kaebama, et uus veski on süüdi külmas ja vihmases ilmas suvel ning varastes öökülma-des septembris, mistõttu saak mädaneb ja rukis ei jõua küpseda (Gutsloff 1644, 30–34). Kui ka 1642. aastal töotasid tulla jälle halvad ilmad, puhkes piirkonna talupoegade seas mäss, mis toimus mitmes etapis: esimene oli juba 30. aprillil, aga Hans Ohm suutis veenda talupoegi loobuma plaanidest veski lammutada. Nemad aga lubasid jätkuva halva ilma puhul tagasi tulla juba suurema salgaga. Aprillis mässanud talupojad kutsuti kohtu ette 20. mail, ent kohale ilmus ainult kolm talupoega, kes pääsesid manitsusega. Kuna halb ilm jätkus, rüüstas ja põletas 8. juuli keskööl 80 osalejast koosnev püssidega varustatud salk neljast kihelkonnast ja ka Vene võimu alla kuuluvatest piirkondadest veski, röövides selle ümbruses elanud inimesi ning lõhkudes järgmisel hommikul täielikult ka veski vundamenti (34–36). Olukorra lahendamiseks oli vaja Tartu asehalduri sekkumist, kes saatis kohale sõdurid. 20. juulil korraldati mässajate näidisprotsess. Asehaldur ähvardas talupoegade omanikke, et kui nemad ei jõua oma

6 Woda Pikker, härja anname palves kahe sarvega ning nelja sõraga, künni pärast, külvi pärast, öle(d) vask, tera(d) kuld. Tõuka mujale musta(d) pilve(d) suure soo, kõrge kõnnu, laia laane peale. Simane ('mõdumagus') ilm, mesi-õhk meile, kündjale, külvajale. Püha pikne, hoia meie põldu, hea(d) öle(d) all, hea(d) pea(d) otsas ning hea(d) tera(d) sees.

7 Hans von Ohm (Ohmb) oli sündinud Preisimaal ehk praeguses Schleswig-Holsteinis Dittmarschenis. Ta abiellus Dorothea von Renteiniga (1604–1657), kellega tal oli Hans Ohmi nimeline poeg (1630–1672). Oomide (Ohm) suguvõsa kohta vt: <https://linnaarhiiv.wordpress.com/2017/04/18/oomide-suguvosa/> (22.11.2022).

talupoegi kohtu ette saata, tulevad sõdurid mõisaomanikele või -valitsejatele järele. Kuue mõisa omanikud olid koos talupoegadega kohal, ainult Vastseliina mõisa valitseja oli üks, kuna tema talupojad olid põgenenud. Ässitajad said 10 vitsahoopi ning pidid aitama veski uuesti üles ehitada, kaasajooksikutele määrati 5 vitsahoopi. Kuna veski hävitanud talupojad olid pärit peamiselt Vastseliinast, ähvardati sealset mõisa-valitsejat kuni 200 riigitaalri suuruse trahviga, kui ta talupoegi Venemaalt nelja nädala jooksul kohtu ette ei toimetata (41).

Loos leidub selgelt väljendatud tahet korraldada suurem mäss sakslaste vastu.⁸ Hirm üldise eestlaste mässu ees pärines baltisaksa mälus Jüriöö sündmustest (Kaljundi 2006) ega vaibunud ka hilisemate sajandite jooksul (Plath 2011). Kuid juhtunu taustal ei ole 17. sajandi rahvuslik ega seisuslik konflikt sakslaste ja mitesakslaste vahel, vaid eksistentsiaalsed ilma ja toiduga seotud probleemid, millest räägivad selgelt raamatu eessõnad. Esimesi vihjeid ekstreemsele ilmale võime leida eessõnas trükitud Joachim Racheli (1618–1669)⁹ pikast luuletusest „Mahapõlenud veskile Liivimaal“:

[. . .]

Neil hiis on pühapaik ja surnuaia eest,
kus aastaringi itketakse maetud meest.
Ja iga väiksem ojagi on pühaks peetud.
Nüüd aga ootamatult terve maa sai neetud,
sest ühtesoodu hoovas külma õhku ja
– kui sügiseti – sadas suvel kogu aja.
On rajuvihmast pekstud põldu näha hale
ja süngeks tõmbus vaese talupoja pale.
Ei päästnud puuslikule pandud küünal ning
sai maale surmavaks äkktalve jääne ving.
Kui saabus viljaaeg ja põldu ootas lõikus,
siis kaeras kõrsi vaid ja orasheina kõikus.
Nälg kaamelt leivaks kaevas pinna-alust juurt
ja kitkus sammalt jahuks, kurtes häda suurt.
[. . .]¹⁰

8 „Waß gilts / es wird noch hierdurch zwischen uns und den Teutschen ein Krieg entstehen“ (Gutsclaff 1644, 41).

9 Joachim Rachel oli samuti Dithmarschenist pärit nagu ka Hans Ohm. Rachel oli tuntud luuletaja ja satiirik. Ta tuli 1640. aastal Tartu ülikooli professori Lorenz Ludeni (Laurentius Ludenius, 1592–1654) kutsel Liivimaale ja töötas hiljem koduõpetajana Tartus, kust lahkus tagasi Saksamaale 1652. aastal (Sach 1888, 99–104). Erakordsed aastad 1641 ja 1642 veetis ta seega Liivimaal.

10 „Die Hayne heiligt man / gräbt da die Todten ein / Die Jährlichs ungehewr geklaget müssen seyn. / Die kleine

Nälja tähendust võimendab ka Hans Ohmi pühendus kuninganna Kristiinale teisel ja kolmandal leheküljel. Siin kiidab Ohm riigi kavatsust kaitsta näljaajal ja kriisiolukorras kõiki õige usulise kuuluvusega ehk protestantidest sakslasi.¹¹ Ohm ise kuulus kaitsvatate ringi, kuna oli 1628. aastal Stralsundi piiramisel, kus Rootsi sõjavägi sattus raskesse näljahädasse, saatnud Gustav Adolfile ja Rootsi armeele toidumoonaga varustatud laeva. Abi eest oli kuningas kinkinud talle kaks mõisa, ühe Tallinna lähedal ning teise Sõmerpalus, ja võtnud ta kuningliku kaitse alla (Gutslaff 1644, av). Nõnda oli tal alust pöörduda veski mässu ja ka tapmisähvarduste tõttu abipalvega kuninganna poole. Samas saame teada, et kohalik maarahvas pidi ennast ise toiduga varustama ja neil ei olnud oodata riigipoolset abi. Raamatu esimene raamistus on seega äärmuslikest ilmastikutingimustest põhjustatud nälg, mis viis konfliktini ilma ja toidupuuduse pärast.

Teine eessõna, mis on kirjutatud Gutslaffi sõnul Academia Gustaviana dekaani ja kõikide teoloogia fakulteedi professorite poolt (*Decanus und sämptliche Professores der Theologischen Facultät daselbst*),¹² avab juhtunu religioosset tagamaad. Just siit saame teada, et mitte ainult talupojad, vaid ka „palju sakslasi“ eri seisustest ja isegi pastorid kaitsesid mässulisi. Kära ilma ja veski pärast olevat kostnud Riias Narvani ja Pärnust Tallinnani (17–18).¹³ Suures ühiskondlikus konfliktis, millel oli potentsiaal eska-leerumiseks, kiitsid „akadeemia õppejõud“ Gutslaffi püüet seletada ilma tegelikku kulgemisjooni ja tema võitlust ebaususe vastu. Käsikiri lubati trükki.

Raamatu põhiosas peetakse õpetatud arutelu ilma tekkimise põhjustest. Vaimulikuks püüdis Gutslaff mõisniku finantseeritud traktaadis käsitleda ebausuga seotud

---

Bächlein sind auch heilig hie geehret. / Es ward für kurtzer Zeit das gantze Land versehret / Durch eine kalte Luftt / die beste Sommerzeit / War gleich dem späten Herbst mit steter Feuchtigkeit. / Das Feld stund trawriglich vom nassen Sturm erschlagen / Der arme Bawresmann beginte sehr zu klagen / Die Kertzen halffen nicht die er dem Abgott brandt / Ein früher Frost fiel ein vnd tödtet gantz das Land. / Die Erndte kam herzu den Acker auszuschneiden / Da war für Habern Stroh / vnd Unkraut für Getreiden. / Der bleiche Hunger folgt / grub Wurtzel aus für Brod / vnd raffet Most für Mehl zu stillen seine Noth“ (Rachel 1644). Saksa keelest tõlkinud Jaan Undusk.

11 „Vnter seinem Schutz haben sich nicht alleine alle bredrenge Vnterthanen des löblichen Schwedischen Reiches / sondern auch alle bedrenge Glaubensgenosse Deutscher Nation gefrewet / vnd wol befunden / vnd beseufftzen noch anitzo / daß sie so schleunig vnd zu frühezeitig dessen Schatten sind beraubet worden. Ihrer Narhunge halber danketen der Hochsel. Königl. Majest. auch all die in dero Schutz vnd Schirm lebeten / denn / wiewol es bey so schwerem Kriege vnmüglich war / das Landvolck in groß auffnehmen an seiner Nahrunge zu bringen: so erhielt doch jhre Hochsehl. Majest. durch gut Commando einen jeden der sich seines Schutzes gebrauchte / bey guter Nahrung“ (Gutslaff 1644, aiiij).

12 Andreas Virginius (1596–1664) tegutses siis teaduskonnas küll üksi. Tema sulest leiame ka raamatu eessõnas Gutslaffile pühendatud laulu.

13 „Denn solch Geschrey hat gantz Lieffland erfüllet gehabt / also daß von Riga an biß Narva, Revall / Pernaw ec der Lettische Bawr über die Schwäti Ubbe / der Ehstnische Bawr aber über die Pöha Jöge gerufen hat. Vnd nicht alleine hat dies Aergernisse den Bawrsman berühret / sondern hat auch viele der Teutschen bethöret / vnd zwar des gemeinen Mannes den mehrertheil / auch etzliche im hohen Stade vnnnd Ansehen: Schande ist es / daß ich bekennen muß / daß auch Pastores, die der Gemeine Christi mit heilsamer Lehre vorstehen sollen / sich nicht geschewet haben / diesen schändlichen Paganismus zu defendieren“ (Gutslaff 1644, 17–18).

probleeme kuradi võimu ilmingutena, selgitades järjest kuradi poolt esitatud valesid. Kuradi esimene valeväide olevat, et jõgi saab „teha“ ilma. Teine vale on see, et varasema veski hävimine tõi peatselt kaasa hea ilma. Kolmas vale ütles, et selle jõe peale ehitatud veski jahvatab viljast rohkem jahu kui teised veskid (seda selgitab Gutsflaff uue veski parema ja uuendusliku tehnoloogiaga). Neljas vale on, et pärast veski hävitamist olevat visatud surnud koeri ja sigu jõkke, mistõttu ilm ei olevat saanud paraneda. Ning viies vale, et ilm ei muutunud, kuna veski juurde olevat salaja ehitatud pais (12–14). Kuradi valedest pimestatud kohalikud eestlased, lätlased ja ebausklikud sakslased ei paista raamatus eriti agentsetena, vaid kui kuradi poolt üles ässitatud rahvahulk. Nende arvamust selle kohta, et igasugune jõevoolu takistamine ehitiste ja kalavõrkudega põhjustab halba ilma ning et jõge tuleks igal aastal puhastada (18–29), on interpreteeritud kuradi teona, mitte alamate põhjendatud murena halveneva ilma pärast. Gutsflaff kaebab, et kuni Gustav Adolfi valitsusajani võisid kohalikud talupojad muuta ilma oma soovile vastavalt (25–26) ja ka viimases Vene sõjas olevat tatarlased nõudnud kohaliku talupoja käest, et ta „teeks jõe abil paremat ilma“ (28). Ilmselgelt mõistab Gutsflaff süüdi katoliiklasi, kes lubasid rahvausul kesta niivõrd kaua.

Gutsflaff argumenteerib teoloogiliselt korrektselt, et ainuüksi jumalal olevat võimu muuta ilma (8, 75–79, 144), ning ei ole võimalik, et terve maailma ilm lähtuks Võhandust (64–67, 82–91), nagu kurat tahab lasta uskuda (398–399). Just sellise ebausuga ja ka muude pattude pärast saatis jumal halva ilma koos nälja ja katkuga (285–386). Niisiis süüdistab Gutsflaff rahvausku halva ilma tekkimises. Süüdi ei ole sealjuures mitte ainult talupojad, vaid ka saksa astroloogid ja kalendritegijad, kes samamoodi oma ilmaprognoosidega patustavad (302–304). Nemad olevat arvanud, et halb ilm Võhandul olevat alguse saanud 29. jaanuaril 1640, kui soe ja niiskust õhkav planeet Jupiter oli läinud Kaljukitse ja hiljem Veevalaja märki, ning hiljem 16. jaanuaril 1641, kui Saturn, mis oli tuntud kui külm planeet, oli läinud Kalade veemärki ja püsinud seal kaks aastat (317–328). Oma argumentatsiooni rahvausu ja astroloogia vastu lõpetab Gutsflaff ühese sõnumiga: „Jah, mitte ainult kõik ilmad ei tule Jumalast, vaid hea Jumal valitseb ka ilma, nõndaviisi, et peab olema ja peab saama sellist ilma, nagu Tema tahab“ (301).¹⁴

Gutsflaffi raamat Võhandu jõest on teoloogiline analüüs Liivimaa ilmamaadest, milles vaetakse läbi kõik teadaolevad argumendid, mis võisid olla äkitselt muutnud ilma põhjused. Oma pikas ja põhjalikus käsitluses toob Gutsflaff näiteid eri ühiskonnagruppide – talupoegade, astronoomide, õpetlaste arvamustest ja püüab neile protestantliku loogika järgi vastu vaielda, kehtestades protestantlikku interpretatsiooni ühis-

---

14 „Ja alles Wetter kommet nicht allein von Gotte her / sondern der liebe Gott regieret auch alles Wetter / also / daß ein solch Wetter / seyn vnd werden muß / wie Er will“ (Gutsflaff 1644, 301).

kondliku normina. Raamat on mitmel viisil raamistatud kui arutelu ilmamuutuste põhjustest ja tagajärgedest.

Kliima Balti provintssides 17. sajandil.

Kuid Gutsloff on ka tähelepanelik kroonik, kes vaatleb ilmastikutingimusi 1640. aastatel: 1641. aasta suvi oli vihmane ja äikeserohke, september tõi aga pikemat aega kestvad öökülmad, mille tõttu kaera-, odra-, herne-, lina- ja tatrasaak hävis ning rukki-saak oli kehv (Gutsloff 1644, 32). 1642. aastal oli samuti külm kevad öökülmadega, mis kestsid jaanipäevani välja. Kuid ka pärast 8. juulil veski lõhkumisega päädinud mässu ei muutunud ilm sugugi: öökülmad hävitasid tatrasaagi ning rohke vihm augustis heina ja vilja (4, 38). Mis on teada nende aastate kliimast laiemalt?

Euroopa kliima üldist jähkemist alates 16. sajandi teisest poolest on küllaltki palju uuritud (Pfister ja Wanner 2021, 221). Nii teame, et aastatel 1570–1600 halvenes ilm märgatavalt: suved olid vihmased ja keskmine temperatuur langes. Kliimamuutus mõjutas heeringapäüki Šotimaal 16. sajandi lõpul, kuna kalad otsisid soojemat vett lõunas, ning Rootsis ja Soomes esines rida tõsiseid näljahädasid (Pfister ja Wanner 2021, 222; Myllyntaus 2009; Lappalainen 2012, 23–35; Huhtamaa 2017), mille mõju ulatus ilmselt ka siia (Seppel 2008, 38). 17. sajandi keskpaigast tuleb kliimaanomaaliat kasvu taga näha ka päikese aktiivsuse miinimumperioodi (Maunderi miinimum) ning rea vulkaanipursete mõjusid (Stoffel jt 2022; Pfister 1999). Ilmastiku jähkemine tõi kaasa ekstreemsed kliimanähtused (sajud, põuad, üleujutused, pikalt püsiva külma, suveta aastad jms) ning mõistagi ikaldusi, sellest tulenevaid näljahädasid ja haiguspuhan-guid. Eelmodernse ühiskonna sõltuvus teraviljast peamise toidusena muutis selle liikmed eriti haavatavaks. Näiteks temperatuuri jähkemine kasvõi kahe kraadi võrra Celsiuse skaalal lühendas vilja kasvamise aega enam kui kolme nädala võrra, vähendas saagikust umbes 15% (Parker 2014, 17–18).

Millal algas ja milles täpsemalt väljendus Balti provintssides kliimaatiline madal-seis, on allikate hõreduse tõttu võimatu öelda (Tarand, Jaagus ja Kallis 2013, 88–108). Kliimaatilisi olusid ei ole pikemalt mõtestanud ka tugeval allikabaasil põhinev viljakau-bandusele keskendunud omaaegne majandusajalugu, mis mõistagi peatub ikaldustel, kuid ei anna neile laiemat konteksti (Soom 1961). Nõnda tuleb piirduda teabega meie lähikonnast. Soode uuringud Poolas ja Lõuna-Rootsis on osutanud, et nähtavalt vähe-nenud raba juurdekasvu perioodid olid aastatel 1100–1500 ja alates 17. sajandi keskpaigast 19. sajandini välja. Nähtuse põhjusena 17. sajandil oletatakse väga külmi talvi ja kuivi suvesid. Põhja-Poolas Stażki (Stangenbergi) lähedal läbi viidud turbakihtide uuringud on iseloomustanud perioodi 1640/50–1720 pigem liigkuiva, mitte liigniiskena (Gałka jt 2014). Põhja-Saksamaa jääolude põhjal on järeldatud, et eriti jäärohked olid sealkandis aastad 1593–1630 ja 1655–1710 (Kosłowski ja Glaser 1999). Tallinna sadama

jäätumise andmestik kinnitab külma perioodi (1597–1630) ka siin (Tarand ja Nordli 2001; White jt 2021; 15) ning klimatoloog Svetlana Jeverejeva (2001) on Läänemere jäämineku andmete põhjal välja toonud, et talv 1642–1643 oli lausa erakordselt külm. Samal ajal paistsid Venemaal aastad 1640–1659 silma eriti põuarikaste suvedega ning Poolas lõppes eriti soojade suvede periood 1640–1661 vahel (Pfister ja Wanner 2021, 234). 1650. aastad tunduvad olnud põllumajanduseks jällegi soodsamad ja stabiilsemad, kuid alates 1660. aastatest korduvad ikaldusest tulenevad kriisid paariaastaste vahedega kuni sajandi lõpuni (Seppel 2008, 40–42).¹⁵ Kesk-Euroopas oli kliima 17. sajandi algul ekstreemne ning viis aastat jäi ilma suveta (1601, 1608, 1618, 1621, 1628), mille sisse jääb ka Liivimaa „suveta 1628. aasta fenomen“ (Pfister ja Wanner 2021, 228; Seppel 2008, 40).

Mineviku ilmastikuolude üheks laialdaselt kasutatavaks mõõdupuuks ongi ikaldused, näljahädad ning nendega peaaegu alati kaasnevad tõvepuhangud. Marten Seppel on osutanud, et praktiliselt kõik Liivi- ja Eestimaa suured viljaikaldused ja näljahädad 17.–19. sajandini langevad kokku nälja-aastatega mujal Euroopas, sh Saksa, Prantsuse, Inglismaa ja Soome aladel (Seppel 2008, 38) ning et 1601.–1603. aastate näljahäda ohvrite hulk võis olla isegi suurem 1695.–1697. aastate Suure nälja ajal hukkunutest (Seppel 2014, 43). Eriti raske oli 1640. aastate algus (Seppel 2008, 40; Stoffel jt 2022, 1093–1094). Ehkki 17. sajandi lõpu Suur näljahäda, Põhjasõda ning katkulaine (1710–1711) on jätnud ajalookäsitlusse domineeriva jälje, tuleb mainida ka raskeid ikaldusaastaid ja (nälja) kriise aastatel 1708–1710 (Seppel 2008, 45–46; Reiljan 2016) ning 1713–1714 (Seppel 2008, 46). Üldiselt ei ole kahtlust, et ka Baltimaid mõjutas laiem jahenemise trend, kusjuures just ekstreemsed kõikumised osutusid talupoegadele vilja kasvatamisel suurimaks probleemiks. Kohatine liigniiskus või siis vastupidiselt põuad hävitasid üldiselt halbade põllumajandusolude kontekstis kiiresti ka viimase saagi. Sama tegid kasvuperioodil kevaditi hilised või sügiseti liiga varajased öökülmad. Pilk kliimaajalukku teeb aga selgeks, et kultuurilised või ühiskondlikud reaktsioonid ei pruugi olla otseselt seotud eriti ekstreemse ilmanähtusega, vaid võivad kulmineeruda ja plahvatada selleks soodsal hetkel. Kliima ei dikteeri kultuurilist käitumist, vaid nende põimitusi tuleb analüüsida laiemalt vastavalt olemasolevale allikmaterjalile.

Ilm kiriku ja rahvausu vaates

Gutslaffi õpetatud arutelu kehvade ilmade põhjustest ja ühiskondlikest reaktsioonidest neile tuleb raamistada peale kliimaajaloo ka teoloogia ja saksa rahvareligiooni

---

¹⁵ Kui Võhandu ehk Püha jõe kättemaks on inspireerinud Aino Kallast, siis ilukirjandusteoseks, mis just 17. sajandi lõpu halva ilma Tartu kandis üpris äsja lugejateni tõi, on Meelis Friedenthali romaan „Mesilased“ (2012) – raamat pälvis 2013 Euroopa Liidu kirjandusauhinna ning on praeguseks tõlgitud viieteistkümnesse keelde.

kontekstis. Kuigi need olid omavahel põimitud, võiks esimest tinglikult nimetada kirikusiseseks, teist aga kirikuväliseks reaktsiooniks. Katoliiklikus rahvareligioonis olid levinud kiriku poolt lubatud viisid ilmaga manipuleerimiseks: pühitsetud kella löömine äikese ajal, palverännakud, ilmajutlused ja -õnnistused või pühitsetud küünalde või muude pühitsetud esemete põletamine (Adrian 1944/1945, Bernd-Brinkmann 2000). Osa neist n-õ pehmematest kirikusisestest ilmaga seotud maagilistest praktikatest esineb tänapäevalgi. Näiteks müüakse Baierimaal tänapäevalgi palverännukeskustes ilmapalveid ning musti pühitsetud ilmaküünlaid. Mooduseid ilmaga seotud hirmudega toimetulekuks oli ilmselt katoliiklikus kirikus rohkem kui protestantlikus (Pfister ja Wanner 2021, 141) ning kohati võib neis näha ka tõepoolest viisi, kuidas tõsta „kliimaatilist vastupanuvõimet“ (Bergmann 2021, 71). Nõnda on Hispaania kliimaajaloolane Mariano Barriendos kirjeldanud 16. sajandi Barcelonas praktiseeritud ilmaprotsessioonide organiseerimise skeemi: kõigepealt täheldasid talupojad ilmast tingitud probleemi ja informeerisid sellest kohalikke võimukandjaid. Järgmise sammuna otsustasid kohalik aadel ja rae liikmed viia läbi protsessiooni. Kolmandaks anti tseremoonia läbiviimine üle kohalikele kirikule, mis astus siis juba konkreetseid samme. Informatiooni edasiandmisega ei viivitatud, vaid protsessioon korraldati tavaliselt nädal aega pärast ilmaga seotud ekstreemsuse ilmumist (Barriendos 2005). Seega reageeriti kiiresti kohalikele muredele, kaasates mitmeid instantse ning kindlustades seega nii info kiire liikumise kui ka kogukondliku ühtekuuluvustunde kriisihetkel.

Kui Hispaania katoliiklikus kirikus oli varauusajal olemas institutsionaliseeritud süsteem, kuidas ilmaga seotud pingeid väljendada ja neid tseremoniaalselt maandada, oli kiriklik süsteem Baltikumis 17. sajandil kooskõlas üldise protestantliku eetikaga võrdlemiselt range. Kliimaekstreemsustes nähti ennekõike jumala karistust või märke, mis hoiatasid veelgi suuremate tulevaste katastroofide eest, nagu sõda, katk või nälg. Kuigi seda interpretatsiooni kasutasid kõik konfessioonid keskajast 19. sajandi lõpuni (Pfister ja Wanner 2021, 94), eristuvad selgelt piirkondlikud ja ehk ka konfessionaalsed erinevused, kuidas talupoegadega ümber käidi. Nõnda puudus Baltikumis ilmanähtustega seotud häiresüsteem, mis oleks kiiresti infot edastanud ja ühiskonnakihte ühendanud. Pole ime, et kliimaatilised ekstreemsused, mis võisid kohalikele olla saatuslikud, ärgitasid ägedaid kirikuväliseid reaktsioone. Võib ka öelda, et Baltikumis oli „moraalne baromeeter“ kliimaatiliselt raskel ajal suunatud talupoegade vastu.

Allikaid kirikusisese ja -välise ilmamaagia ilmingute kohta esineb saksakeelses ruumis rohkesti (Bernd-Brinkmann 2000, Adrian 1944/1945). Võrdlevaid uuringuid läbi viimata torkavad Lõuna-Saksamaa ja Austria ilmaga seotud rahvauskumusi vaadates silma teatud – võimalik küll, et ehk vaid näilised – paralleelid Eesti rahvausuga. Tihti algavad saksakeelsed ilmamaagiaga seotud tekstid sõnaga *Wöda* või *Woitan*, mille tähenduseks pakuti 'ilm' (saksa sõnast *Wetter*, lõunasaksa murdes *Wöda*) või seostati

Odini või Wotani nimega (Adrian 1944/1945, 4). Igatahes sarnaneb see algus piksepalve algussõnadega *Woda Picker*. Saksa suulises traditsioonis on tuntud ka ilmaaugutamist, kus lasti püssiga pilvedesse, et peletada eemale halba ilma. Pilvedega aga toob kurat ka konnad ja muud kahjurid ning laseb neid suure vihma või äikesega maha sadada (Adrian 1944/1945). Kahjuks on baltisaksa rahvausku ainult vähesel määral uuritud ja puudu on seega vajalik ühendusliin saksa kultuuriga, et jälgida ilmaga seotud kultuuriliste motiivide rännet täpsemalt.

Kirikuvälised ja -sised reaktsioonid tihti ka segunevad. Nõnda näeme Hermann Samsoni (1579–1643), rootsiaegse Liivimaa luterliku kiriku esimese superintendendi kuulsas raamatus „Üheksa nõiajutlust“ (Samson 1626; Siirman 2008), kuidas segunevad mõlemad kihid. Kuigi seost Väikese jääaja ja nõiaprotsesside vahel on Saksamaal oht-ralt käsitletud (Behringer 1999) ning ka Eesti aladel paistavad 17. sajandi teine ja neljas veerand silma eriti aktiivse nõiajahi poolest (Küng 2013, 390), on seoseid nõiaprotsesside ja ilmamaagia vahel Balti provintssides seni vähe uuritud. Siiski on need seosed täiesti olemas. Oma esimeses nõiajutluses aastast 1626 klassifitseerib Samson (1626, 22) uskumust, et pojengijuured aitavad halva ilma vastu, küll mustaks nõiduseks, ometi ei kahtle ta aga hetkegi selles, et selline tegu on põhimõtteliselt võimalik. Samas vaimus tsiteerib ta ka Olaus Magnuse teose „Historia de gentibus septentrionalibus“ juttu mereröövlist Oddost ja Norra kuningast Harquiniusest, kes mõlemad kasutasid „nõiutud torme“, et edukalt merd sõita (46–47). Võimet teha nõiduse abil ilma ei olnud Samsoni arvates ainult meestel ehk *Wettermacher*’itel (ilmatarkadel), vaid seda oskasid ka naised. Selleks, et saada ilmatargaks või -tegijaks, oli esmalt vaja loobuda kristlusest ning siis saada teist korda ristitud nõia või saatana enda käest saadud veega (25–27). Protestantliku vaimulikuna ei suuda Samson vastu seista kiusatusele nimetada jesuiite tegelikult kõige suuremateks nõidadeks (29–31) ning saame teada, et ka siinsetel jesuiitidel oli kombeks lüüa halva ilma vastu pühitsetud (kiriku)kelli (115). Võime oletada, et ka teised katoliiklikus religioonis levinud ilma manipuleerimise vormid olid siingi levinud.

Piiblile viidates kordab Samson, et Saatanal ei ole enne viimsetpäeva võimu elementide üle (69–72; Bergmann 2021, 87). Samas nendib ta, et jumal võib anda kuradile juba varem luba kasutada nõiutud tuult, äikest, maavärinat või kahjureid, mille ta viib kohale tuule abil, „kuid mitte sagedamini, mitte kaugemale ulatusega, mitte teistmoodi, kui Jumal talle ette kirjutab, sihile seab ja mõõtu annab“ (Samson 1626, 71–72). Üleüldse olevat kurat jumala tahte osas eriti tundlik, aimates seda ette ja andes nõidadele luba vastavalt tegutseda, et inimestele jääks mulje, et sünnib kuradi tahe (73). „Kui keegi usub, et kurat [. . .] omast jõust võib lasta tekitada mürinat, rahet, äikest või põuda [. . .], siis olgu ta neetud“ (63, 70). Nõidadega võrdsustab ta neid, kes küsivad nõidadelt nõu, kes usuvad päevade ja aastate erinevustesse, ning kalendrikoostajaid,

kes ennustavad tuleva aasta ilma (141). Vaadates tähtede seisu, ei saa astroloogid iialgi järgmise aasta ilma ette prognoosida, kui nad ei võta lisaks arvesse maa teatud omadusi ja pilvede tekkimise reegleid (144).

Nii nagu Gutsloffi tekstis, leiame nõnda ka Samsoni jutluses esimesi püüdeid seletada kliima tekkimist varateaduslikult, kuigi argumentatsioon püsib rangelt teoloogilises raamis: ilmastiku tajumise seadustik kui omamoodi jumalik lõuend ja moraalne baromeeter domineeris Euroopa ajaloos kuni 18. sajandini. Ilm toimis „vaimse ja moraalse ekraanina“, kus Looja füüsiliselt väljendas oma suhtlust loomingu ja selle loodud olenditega (Bergmann 2021, 87). Moraalseid ilmanähtuste interpretatsioone leidub ilmselt Balti allikates veel rohkem. Küsimus aga, kas ilmaga seotud religioossed uskumused peegeldavad ka sügavamat religioossust, tekitas juba Samsonis kahetisi tundeid. Nõnda kirjutab ta oma komeedijutluses 1618. aastal: „Kui on halb ilm, siis teeskleb nii mõnigi vagadust. Aga kui on halb ilm läbi, nii see vagadus ka kaob“ (Samson 1618, 7; Bähr 2017).

Kokkuvõte

Kliimaga seotud mässud ei ole ainult 21. sajandi fenomen, vaid neil on pikk ajalugu. Ulatuslikult leidub neid just 17. sajandil ehk Väikese jääaja kõige külmemas ja märjemas faasis. On põhjust näha Gutsloffi „Lühikeses teates ja õpetuses“ Balti ajaloo esimese kliimamuutusest põhjustatud mässu kirjeldust. Kirjelduses leidub keskkonnamuutustega sarnaseid tunnuseid, nagu arvamuste mitmekesisus ja konfliktisus, aktiivne vastuseis, emotsionaalsus, massilisus, grupe ühendav jõud, repressioonid ja reaktsioonid võimu poolt ning vajadust juhtunut diskursiivselt lahti seletada. 17. sajandi esimese poole „ilmamaa“ oli Liivimaal täis ekstreemsusi, hirme ja repressioone ning ilm mängis neis olulist, kui mitte keskset rolli.

Johann Gutsloffi „Lühike teade ja õpetus“ paigutub teoloogilis-meteoroloogilise kirjanduse hulka (Bernd-Brinkmann 2000, 89), mis oli levinud üle Euroopa ja mille juured ulatuvad tagasi antiikaega ja piiblistse. Varauusaegsed ilmatõlgendused õpetatud diskursuses ja nende võrdlus sarnaste tekstidega mujal seisab alles ees, kuid juba praegu võib väita, et seoseid saksakeelse ilmamaagia ja rahvausuga tasub edasi uurida. Kuna rahvareligiooniga seotud nähtused on rahvuseülese iseloomuga ja rändavate motiividega, ei ole ime, et ka vastuhakk Võhandu ääres ei olnud piiratud eesti soost talupoegadega, vaid sidus endaga mitmete keeleliste ja ühiskondlike kihtide esindajaid. Juhtunut interpreteerides märkame Gutsloffi püüdu jätta ilma muutmise kompetents üksnes jumalale ja sellele reageerimise võimalus kõrgkihtidele – talupoegade ja muude klasside esindajate agentsust reageerida kliima ekstreemsustele ei võetud aga tõsiselt. Nad jäeti oma kliimamuutusest põhjustatud muredega üksi, kuna

puudus ühiskondlik protsess kliimaga seotud hirmude maandamiseks. Just siin kasvas konfliktipotentsiaal, mis plahvatas Vöhandu kaldail.

„Lühike teade ja õpetus“ on Balti 17. sajandi „ilmamaid“ kirjeldav võimas allikas. Intertekstuaalsed seosed ladinakeelse kirjakultuuri ja religioosete kombestike vahel konfessionaalsel ajastul vajavad veel edaspidi avastamist, nagu võiks ka analüüsida kliimamässi loogikat 21. sajandi perspektiivist. Kliimat ja kultuuri ning nende vahel tekkivaid ühiskondlikke pingeid kliimaatiliste ekstreemsuste ajal peaks ka edaspidi vaatlema koos. Keskkonnahumanitaariale omane metoodilise koosnägemise oskus võiks aidata leida uusi seni avastamata jäänud seoseid. Eesliinil ei ole sellises interpretatsioonis aga enam rahvuslikud pinged, vaid hoopis keskkonnamuutused ning nendega toimetulek keerulistel aegadel.

Kirjandus

Adrian, Karl. 1944/1945. „Wind und Wetter im Glauben und Brauchtum unseres Volkes.“ – *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, nr 84/85, 1–48.

Bankoff, Greg. 2003. *Cultures of Disaster. Society and Natural Hazards in the Philippines*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203221891>.

Barriendos, Mariano. 2005. „Climate and Culture in Spain.“ – *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212, toimetanud Wolfgang Behringer, Hartmut Lehmann ja Christian Pfister, 379–414. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Behringer, Wolfgang. 1999. „Climatic Change and Witch-Hunting: the Impact of the Little Ice Age on Mentalities.“ – *Climatic Change*, nr 43, 335–351. <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1005554519604>

———. 2005. „„Kleine Eiszeit“ und Frühe Neuzeit.“ – *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212, toimetanud Wolfgang Behringer, Hartmut Lehmann ja Christian Pfister, 415–508. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

———. 2010. *A Cultural History of Climate*. Polity Press: Cambridge.

Behringer, Wolfgang, Hartmut Lehmann ja Christian Pfister, toim. 2005. *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Bergmann, Sigur. 2021. *Weather, Religion and Climate Change*. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429342400>.

Bernd-Brinkmann, Anne. 2000. „Wetterlieder im 17. und 18. Jahrhundert.“ – *Lied und populäre Kultur = Song and Popular Culture*, nr 45, 89–108. <https://doi.org/10.2307/849575>.

Bähr, Andreas. 2017. *Der grausame Komet. Himmelszeichen und Weltgeschehen im Dreißigjährigen Krieg*. Rowohlt Verlag.

Gałka, Mariusz, Kazimierz Tobolski, Aleksandra Górska, Krystyna Milecka, Barbara Fiałkiewicz-Kozieł ja Mariusz Lamentowicz. 2014. „Disentangling the Drivers for the Development of a Baltic Bog During the Little Ice Age in Northern Poland.“ – *Quaternary International*, nr 328–329, 323–337. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.02.026>.

Gesemann, Gerhard. 1913. *Regenzauber in Deutschland*. Braunschweig: Vieweg & Sohn.

Collet, Dominik. 2019. *Die doppelte Katastrophe. Klima und Kultur in der europäischen Hungerkrise 1770–1772*. Umwelt und Gesellschaft 18. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. <https://doi.org/10.13109/9783666355929>.

Grasso, Maria ja Marco Giugni. 2022. „Environmental Movements Worldwide.“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, koostanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 1–31. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-1>.

Grill, Oliver. 2019. *Die Wetterseiten der Literatur. Poetologische Konstellationen und meteorologische Kontexte im 19. Jahrhundert*. Paderborn: Wilhelm Fink. <https://doi.org/10.30965/9783846764237>.

Gutsclaff, Johannes. 1644. *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieflland Wöhhandta. Daraus die Vnchristliche Abbrennung der Sommerpahlschen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer, wegen des Vnchristlichen vnd Heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutsclaff, Pomer. Pastorn zu Vrbs in Lieflland*. Dorpat: J. Vogel.

Harris, Alexandra. 2015. *Weatherlands. Writers and Artists under English Skies*. London: Thames & Hudson.

Hofer, Stefan ja Simon Meisch. 2018. „Extremwetter: Konstellationen des Klimawandels in der Literatur der frühen Neuzeit.“ – *Extremwetter: Konstellationen des Klimawandels in der Literatur der frühen Neuzeit*. Ethik in der Nachhaltigkeitsforschung 5, koostanud Simon Meisch ja Stefan Hofer, 9–69. Tübingen: Nomos. <https://doi.org/10.5771/9783845286129-9>.

Huhtamaa, Heli. 2017. „Combining Written and Tree-Ring Evidence to Trace Past Food Crises: A Case Study from Finland.“ – *Famines During the 'Little Ice Age' (1300–1800). Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, toimetanud Dominik Collet ja Maximilian Schuh, 43–66. https://doi.org/10.1007/978-3-319-54337-6_3.

Hulme, Mike. 2015. „Climate and Its Changes: a Cultural Appraisal.“ – *Geo* 2 (1): 1–11, <https://doi.org/10.1002/geo2.5>.

Ingold, Tim. 2010. „Footprints Through the Weather-World: Walking, Breathing, Knowing.“ – *Journal of the Royal Anthropological Institute* 16 (1): 121–139. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2010.01613.x>.

Jakubowski-Tiessen, Manfred ja Hartmut Lehmann, koost. 2003. *Um Himmels Willen: Religion in Katastrophenzeiten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Jevrejeva, Svetlana. 2001. „Severity of Winter Seasons in The Northern Baltic Sea Between 1529 And 1990: Reconstruction and Analysis.“ – *Climate Research* 17 (1): 55–62. <https://doi.org/10.3354/cr017055>.

Jonuks, Tõnno, Lona Päll, Atko Rimmel ja Ulla Kadakas. 2022. „Sõjakas kaitse – konfliktid looduse ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 156–183. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22112>.

Kaljundi, Linda. 2006. „Hingejõu ilmed ja meelegaigus: mäss Eesti ajaloomälus ja selle keskaegsetes tüvitekstides.“ – *Paar sammukest XXII: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*, 15–30. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Koslowski, Gerhard ja Rüdiger Glaser. 1999. „Variations in Reconstructed Ice Winter Severity in the Western Baltic from 1501 to 1995, and their Implications for the North Atlantic Oscillation.“ – *Climatic Change*, nr 41, 175–191. <https://doi.org/10.1023/A:1005466226797>.

Kõiv, Lea. 1997. „Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilma: Johannes Gutsclaff. Kurtzer Bericht und Vnterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflland Woehhandta.“ – *Kleio* 2 (20): 9–15.

- . 1998. „Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsclaff. Kurtzer Bericht und Vnterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflant Wöhhanda...“ – *Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil*. Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae = Eesti Rahvusraamatukogu toimetised VII, koostanud Piret Lotman, 85–105. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- . 2003. „Johannes Gutsclaff's Kurtzer Bericht: eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schriftum des 17. Jahrhundert.“ – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit: Mit einem Ausblick in die Moderne*, koostanud Klaus Garber ja Martin Klöker, 375–406. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110950816.375>.
- . 2006. „Johannes Gutsclaff ja tema „Lühike teade ja õpetus““ Magistritöö. Juhendanud Tiit Rosenberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo õppetool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/902>.
- Küng, Enn, koost. 2013. *Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut.
- Lappalainen, Mirkka. 2012. *Jumalan vihan ruoska. Suuri nälänhätä Suomessa 1695–1697*. Helsinki: Siltala.
- Laugaste, Eduard. 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lehmann, Hartmut. 1986. „Frömmigkeitsgeschichtliche Auswirkungen der 'Kleinen Eiszeit.'“ – *Volksreligiosität in der modernen Sozialgeschichte*, koostanud Wolfgang Schieder, 31–50. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Meisch, Simon ja Stefan Hofer, koost. 2018. *Extremwetter: Konstellationen des Klimawandels in der Literatur der frühen Neuzeit*. Ethik in der Nachhaltigkeitsforschung 5. 2018. Tübingen: Nomos.
- Myllyntaus, Timo. 2009. „Summer Frost. A Natural Hazard with Fatal Consequences in Preindustrial Finland.“ – *Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies toward a Global Environmental History*, koostanud Christof Mauch ja Christian Pfister, 77–102. Lexington Books: Lanham et al.
- Neukom, Raphael, Nathan Steiger, Juan José Gómez-Navarro, Jianghao Wang ja Johannes P. Werner. 2019. „No Evidence for Globally Coherent Warm and Cold Periods over the Preindustrial Common Era.“ – *Nature*, nr 571, 550–554. <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1401-2>.
- Parker, Geoffrey. 2014. *Global Crises. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven and London: Yale University Press.
- Pfister, Christian. 1999. *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen 1496–1995*. Bern: Paul Haupt Verlag.
- Pfister, Christian ja Heinz Wanner. 2021. *Klima und Gesellschaft in Europa: Die letzten tausend Jahre*. Bern: Paul Haupt Verlag.
- Plath, Ulrike. 2011. *Esten und Deutsche. Fremdheitskonstruktionen, Kolonialphantasien und Lebenswelten 1750–1850*. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 11. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Plath, Ulrike, Priit Raudkivi, Kaarel Vanamölder, Krister Kruusmaa ja Anna Helena Liiv. 2021. „Kuidas kodeerida kliimat? Eesti ajaloolise kliimauurimise digitaalsest pöördest.“ – *Keel ja Kirjandus* 64 (8/9): 819–840. <https://doi.org/10.54013/kk764a9>.
- Piirimäe, Helmut, koost. 1982. *Tartu ülikooli ajalugu I. 1632–1798*. Tallinn: Valgus.
- Rabb, Theodore K. 1975. *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*. New York.

Rachel, Joachim. 1644. „Auff die verbrandte Mühle in Lieffland.“ – Johannes Gutsclaff, *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta* [. . .]. Dorpat: J. Vogel, lk-d nummerdamata.

Reiljan, Reelika. 2016. „1709. aasta näljahäda Eesti- ja Liivimaal.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Marten Seppel. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/54121>.

Sach, August. 1888. „Rachel, Joachim.“ – *Allgemeine Deutsche Biographie*, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, nr 27, 99–104.

Samson, Hermann. 1618. *CometenPredigt/ Das ist Christliche Unterweisung/ Wie man den Cometen* [. . .] soll betrachten. Erstlich gedruckt zu Riga, bey Nicolao Mollin.

———. 1626. *Neun Außlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt Darinnen der Terminus Magiae oder Zauberey nach den Logicalischen terminis richtig vnd kürztlich auß Gottes Wort, vnd andern Schribenten vnd Historien erkläret vnd außgeföhret worden, vnd in der Thumb Kirchen zu Riga öffentlich gehalten*. Riga: Schröder.

Seppel, Marten. 2004. „Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700.“ – *Tuna* 3: 25–36.

———. 2008. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 15. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2014. „1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal. II. Asustuse vähenemine, näljaabi ja kannibalism.“ – *Tuna* 3: 25–43.

Siirman, Vivian. 2008. „Hermann Samsoni (1579–1643) trükitud jutlused varauusaegse vaimuliku meediumina.“ Magistritöö. Juhendanud Mati Laur. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut, üldajaloo õppetool.

Soom, Arnold. 1961. *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. Kungliga vitterhets historie och akademiens handlingar historiska, serien 8. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Stangl, Martin ja Ulrich Foelsche. 2021. „Climate History of The Principality of Transylvania During the Maunder Minimum (MM) Years (1645–1715 CE).“ – *Climate of the Past*, nr 20, 1–27. <https://doi.org/10.5194/cp-2021-117>.

Stoffel, Markus, Christophe Corona, Francis Ludlow, Michael Sigl, Heli Huhtamaa, Emmanuel Garnier, Samuli Helama, Sébastien Guillet, Arlene Crampsie, Katrin Kleemann, Chantal Camenisch, Joseph McConnell ja Chaochao Gao. 2022. „Climatic, Weather, and Socio-Economic Conditions Corresponding to the Mid-17th-Century Eruption Cluster.“ – *Climate of the Past*, nr 18, 1083–1108. <https://doi.org/10.5194/cp-18-1083-2022>.

Tarand, Andres ja Per Øyvind Nordli. 2001. „The Tallinn Temperature Series Reconstructed Back Half a Millennium by Use of Proxy Data.“ – *Climatic Change*, nr 48, 189–199. <https://doi.org/10.1023/A:1005673628980>.

Tarand, Andres, Jaak Jaagus ja Ain Kallis. 2013. *Eesti kliima minevikus ja tänapäeval*. Tartu Ülikooli kirjastus.

Trepp, Anne-Charlott. 2010. *Von der Glückseligkeit alles zu wissen. Die Erforschung der Natur als religiöse Praxis in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main ja New York: Campus.

Ungelenk, Johannes. 2018. *Literature and Weather. Shakespeare – Goethe – Zola*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110560978>.

Vahtre, Sulev. 1970. „Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale.“ – *TRÜ toimetised*, nr 258, 43–159. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Valk, Heiki. 2014. „Püha Võhandu rahvausus ja -pärimuses.“ – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2013*, 9–51. Tartu: Eesti Õpetatud Selts.

———. 2015. „Pühast Võhandust, Pühalättest ja ohvrijärvest.“ – *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (151/152): 3–37.

White, Sam, Eduardo Moreno-Chamarro, Davide Zanchettin, Heli Huhtamaa, Dagomar Degroot, Markus Stoffel ja Christophe Corona. 2022. „The 1600 CE Huaynaputina Eruption as a Possible Trigger for Persistent Cooling in the North Atlantic Region.“ – *Climate of the Past*, nr 18, 739–757. <https://doi.org/10.5194/cp-18-739-2022>.

Ulrike Plath – PhD, baltisaksa uuringute ja keskkonnaajaloo professor Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis ja Eesti Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Teadustöös on ta peamiselt tegeleenud 18. ja 19. sajandi uuringute, baltisaksa kultuuri- ja kirjandusajaloo ning keskkonnaajaloo ja rahvusülesest perspektiivist. Ta on tegeleenud toidu-, kliima- ja loomaajaloo ja juhtunud mitmeid teadusprojekte keskkonnaajaloo alal.

E-post: plath[at]tlu.ee

Kaarel Vanamölder – PhD, kommunikatsiooni- ja praktilise ajaloo dotsent ja teadur Tallinna Ülikoolis. Pikaajaliseks uurimisvaldkonnaks on tal olnud pressi- ja kommunikatsiooniajalugu varauusajal. Viimastel aastatel on ta tegeleenud ka kliima- ja keskkonnaajaloo.

E-post: kaarel.vanamolder[at]tlu.ee

Clashing “Weatherlands” in 17th-Century Livonia

Ulrike Plath / Kaarel Vanamölder

Keywords: Early Modern period, religious literature, climate, weather, uprising

Johannes Gutsclaff's *Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefeland Wöhhanda* (Short Report and Lesson on the Vöhandu River, Wrongly Regarded as Sacred in Livonia) that was printed in 1644, and the “Thunder prayer” included in it belong to the main corpus of Early Modern texts in Estonia. Hitherto, this material has been interpreted mostly from the perspective of cultural history. Reading the text from an environmental humanities perspective, we claim that so far unrecognised layers and connections to climate history can be found in it: the book and can be read as a scholarly piece about changing climate conditions and their different interpretations.

Kurtzer Bericht belongs among Baltic theological reflections written in German about the extreme weather in the 17th century, which was marked globally by rapidly worsening climatic conditions and social unrest caused by these. In Gutsclaff's book we can also find a detailed description of the first climate-caused uprising in Baltic history known so far. In the Early Modern period, or during the peak of the “Little Ice Age”, the Baltic region, similarly to the rest of the world, was affected by a wider trend of cooling, with extreme fluctuations of temperature and precipitation proving to be the biggest problem for peasants growing crops. A look at climate history, however, makes it clear that cultural or social reactions need not be linked to particularly extreme weather phenomena, as they can culminate and explode at a favourable later moment. Climate does not dictate cultural behaviour, but the latter's interweaving with climate needs to be studied more broadly on the basis of the existing regional sources.

When looking for traces concerning climate in Baltic German religious literature, we can contextualise Gutsclaff's text as belonging to Early Modern “weatherlands” (Tim Ingold) that transgress cultural and regional borders. The article offers first interpretations of the clashing Baltic early modern “weatherlands”, combining methods deriving from literary scholarship, environmental humanities and climate history. The interconnectedness of climate and culture makes it possible to see the challenges climate change poses to culture and social order. Thus weather can be a mirror of relationships and a “moral barometer” of society that can measure not only the state of relations between God and people or society, but also the tensions between people. According to such an interpretation, weather plays almost as significant a role in religious thinking as do measuring instruments in secular science. As weather phenomena are loaded with different societal and religious meanings, explosive conflicts can emerge in climatically extreme times, showing the tension between different layers of society. Conflicts around weather and climate can therefore be seen as inevitable in periods of climatic challenges.

Johann Gutsclaff's *Kurtzer Bericht* is placed among the theological-meteorological literature that had spread across Europe and can be traced back to the Antiquity and the Bible. As phenomena related to vernacular religion are of a cross-ethnic nature and with migratory motivations, it is no wonder that the rebellion by the Vöhandu was not limited to ethnically Estonian peasants, but linked representatives of different linguistic and social layers. It can be noticed that in interpreting the events Gutsclaff attempted to attribute the power and competence to change the weather only to God, and the ability

to react to the weather changes only to the upper classes – the agency of peasants in reacting to climatic extremes was not taken seriously. They were left alone with their concerns caused by climate change due to the lack of a societal process of addressing climate fears. It was from here that the potential for the conflict that exploded on the banks of the Võhandu derived.

The article shows that combined analysis of historical, cultural and natural sources that was started in Estonia about half a century ago, but has been forgotten due to the complexity of the phenomenon and for ideological reasons, is needed to explain the connection between climate and culture.

Ulrike Plath is Professor of Baltic-German Studies and Environmental History at the School of Humanities of Tallinn University and Senior Researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. Her main fields of study have been 18th and 19th century studies, history of Baltic German culture and literature, and environmental history. Her recent research covers food history, climate and animal history; she has been the Principal Investigator of several research grants on these topics.

Kaarel Vanamõlder is Associate Professor of the History of Communication and Applied History and Researcher in History at the School of Humanities of Tallinn University. His field of research is the history of printed press and communication in Early Modern period. In recent years, his research interests have also included climate and environmental history.